

RENAN

1

A renani eszményiségnek és a szerető, szinte hívő renani hitetlenségnek a XIX. század második felére való termékeny hatását nehéz lenne még ma kimutatni. Lanson, aki Renan arcképét lelkes vonzalommal rajzolja meg, a renanizmus jelentőségének tetőpontját abban látja, hogy az egymással fenekedő voltaire-i hitetlenség és a harcoló vakbuzgóság közé a rokonszenvező, megértő eszményiséget s a tudományokra és erkölcsi érzésre épített igazságszeretetet ékelte, s ezáltal mind a két félre halálos csapást mért. Ha szó szerint ezt a megállapítást nem is fogadhatjuk el, különösen abban, ami Renannak a szellemi és érzelmi világra való hatását illeti, de magára Renanra és műveinek jellegzetességére vonatkozólag annál jellemzőbbnek találjuk.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy Renanban egészen új lélekösszetétel, egészen új életfelfogás jelentkezik. Műveinek nemcsak szelleme, de legkisebb mondata is föltűnően érezteti azt a különös és egyéni légkört, amelyben született. Még nyelvészeti magyarázatain, részletekbe menő topográfiai leírásain is ott él, éltet és melegít a renani lehelet, akárcsak Dosztojevszki sajátos szelleme regényeiben és novelláiban. Csakhogy míg ez utóbbi az életből vett benyomásait, művészi képzeletével korlátlanul átegyenesítheti, addig Renannal szemben dogmatikus hit és dogmatikus hitetlenség, nyelvtudományi pontosság és történetírói tárgyilagosság a maga vétőjét egyaránt fölveti.

Gondoljunk csak két hatalmas művére: az egyik, *A kereszténység eredete*, amely Jézus életét, *Az apostolokat*, *Szent Pált*, *Az antikrisztust*, *Az evangélistákat*, *A keresztény egyházat* és *Marcus Aureliust* foglalja

magában, a másik *Izrael népének története* öt kötetben. Vegyük még ehhez a szemita nyelvekről és az averroizmusról írt műveit. Mily óriási anyag! Az írónak, hogy ezt feldolgozhassa, hányféle tudományos módszer felhasználására, hányféle tudományág feldolgozására volt szüksége. És Renan anyagát nemcsak feldolgozza, de életre is kelti. Nem elégszik meg a tudós feladatával, aki a múlt emlékeit összeszedi, csoportosítja és magyarázza. Művészi képzelete legalábbis oly erős, mint tudományos szomja. A múlt emlékeit nemcsak azért keresi, mert tudásvágy ösztönzi, hanem azért is, mert az életet szereti.

Kutató buzgóság és művészi képzelet azonban még nem meríti ki Renan egyéniségét. Szellemét, mint valami titkos igazgatót, amely alakjait egy magasabbrendű belátás szerint beszélgeti és cselekedtetni, minden föltámasztott kortörténeti kép és korszak mögött ott érezzük. Mikor az események szemünk előtt egymás után lejátszódtak, s a rég elfeledett kor embereire ismét sötétség borul, mintegy kezünkben marad még egy kéz, Renan keze, aki vezetett bennünket. Mindent, amit kalauzolása mellett láttunk, elfelejthetünk, de emelkedett eszméinek érintése lelkünkön és életfelfogásunkon kitörülhetetlen nyomot hagy. A tudós Renannál, a művész Renannál ránk erősebben hat a bölcs Renan, aki megértő szeretetét sohasem tagadja meg az emberi dolgoktól, ha néha kissé fölülről is tekint le rájuk.

Renan egyéniségének ez az összetettsége és több irányban való kiterjeszkedése oka annak, hogy róla értékelői oly különbözőképpen s annyiféle elfogultsággal ítélkeztek. Bourget óta a „nagy dilettáns” sokszor hangoztatott szólam, ha rövid jellegzetességgel akarják őt meghatározni. A teológusok hitetlennek mondják, a radikálisok szemére vetik, hogy alapjában csak a dogmáktól s nem a vallástól szakadt el. A szaktudósok túlságosan jó írónak s nagy művésznek tartják ahhoz, hogy megbízható adatgyűjtő lehessen. Egyesek bölcséleti drámáiban a tagadás sötét szellemét, mások a hívő optimizmus megnyugvását látják. Brunetiére róla írt tanulmányának első felében bebizonyítja, hogy nála nagyobb stilisza alig volt, s ugyane tanulmány másik

felében tudományának felkészültségét és eszméinek emelkedettségét kétségbe vonja.

Ez ellentétes megítélések legtöbbször elfogult meggyőződésekből és pártszempontokból erednek, de Renan bonyolult lelki életének és több irányú tehetségének is része van bennük. Sokkal közvetlenebbül és őszintébben fejezte ki önmagát, gondolatainak és hangulatának hullámzásait, semhogy arcképének fő vonásait, gondolatvilágának alapeszméit valami nagy könnyűséggel lehetne megjelölni.

Életében s életét tükröző levelezésében erőteljes és töretlen akarató embernek látszik. Műveiben szelleme engedékeny, megértő, s ha a végletek közt kell választania, inkább a cinizmust, mint a vakbuzgóságot választja. Pályája és érvényesülése csupa igenlés, öntudatos cselekvés, műveiben megnyilatkozó eszmevilága kerülése minden állításnak, erősítésnek, egyszóval inkább elemző bírálat, mint építő lelkesülés. Ezek az ellentétek azonban csak látszólagosak. Szellemének és egyéniségének tüzetesebb vizsgálata elvezet ahhoz a magasabb légkörhöz, amelyben minden külső és belső ellentét összhangba olvad.

2

Renan gondolatvilágának kialakulása a XIX. század második felének első évtizedébe esik. A francia szellemi élet fejlődésének ezt a korszakát különösen erős idegen hatás jellemzi. A hegeli viszonylagosságtan és a darwini fejlődélmélet az egész akkori nemzedék életfelfogását és tudományos érdeklődését jelentékenyen megváltoztatja. A francia szellemtől mi sem volt idegenebb, mint e két tudományos alaptétel.

A francia elme könnyen vonatkoztat el, könnyen összegez, s ebből kifolyólag könnyen állít és tagad. Megnyilatkozási formájában főként szónoki vagy művészi. A logikában és dialektikában egészen otthonos, de a tárgyilagos, tudományos módszerek kezelésétől idegenkedik.

A hegelianizmusnak pedig a nagy jelentősége éppen abban van, hogy a tudományos vizsgálatokba a viszonylagosság gondolatát beleviszi. Szerinte az igazság nem föltétlen, hanem viszonyokhoz, helyzetekhez és korokhoz kötött. A tudósnak megértőnek kell lennie, az elavult igazság mögé fel kell építenie a kort, amelyben ennek az igazságnak létjogosultsága volt. Az eszmék világát a különböző emberi és társadalmi viszonyokkal össze kell kötnie, s egyiket a másikból kell megmagyaráznia.

Szeretet, hit, vallás szemünkben bármennyire is egy fogalomnak, egy érzésnek látszanak, mind csupán pillanatnyi fölületei az örökké új és új kivetődésekben megnyilvánuló eszmének. Marad a fogalom, a név, de változik, fejlődik az érzés, és ezt a fejlődést a különböző korviszonyok éppúgy haltározják meg, mint a tovahömpölygő víz színét a különböző összetételű talajok, amelyeken keresztül folyik. Csupán az emberi ész okoskodásaival nem lehet az élőknek még közelébe sem jutni. Finomabb eszköz a bárd — írja valahol Renan — a kérész felboncolására, mint az emberi ész az életjelenségek fölfogására.

Érdekes, hogy Hegel filozófiai módszere a németeken kívül legnagyobb hatással a franciákra volt. Taine egyik kisebb értekezésében Hegel bölcseletét nagy, fából készült gótikus templomhoz hasonlítja, és szerinte a modern tudománynak egyéb teendője sem volt, mint hogy ezt a faépületet kőbe faragja.

Hegel kissé zavaros *Phenomenológiájában* és egyéb műveiben, így különösen nagyszerű vallásibölcseleti történetében, bár kidolgozatlanul, s talán kissé összehányva, de benne vannak már valóban a mai tudomány összes legfontosabb alapelvei. A darwinizmus sem más, mint a hegeli gondolatnak a természettudományokba való átvitele.

Hegelnek legnagyobb hatása a franciák közül Taine-re és Renanra volt. Taine a német filozófus eszméjét esztétikai, irodalmi és történeti, Renan pedig vallástörténeti jelenségek vizsgálatában használta fel. De rajtuk kívül a modern francia tudomány majd mindegyik képviselője tanult tőle. Gobineau fajelmélete, Brune-

tière fejlődésemélete és legújabbán Bergson egész filozófiája a hegeli gondolatokkal szoros kapcsolatban áll.

A sok tekintetben zárt és minden más gondolatformával szemben idegen francia szellemnek jelentős erőszakot kellett tennie magán, hogy ezt a tipikusan német eszmét befogadhassa és termékenyen felhasználhassa. A francia tudományos világban e két, egymással merev ellentétben álló eszmevilág ölekezése szükségképpen nemzetközi légkört eredményezett, amely egészen az 1870—1871-i német—francia háborúig tartott. Hegelre azonban jellemző, hogy a vezető elmék, különösen Brunetière, a francia vereséget követő nemzeti visszahatás idejében éppúgy merítettek belőle, mint megelőzőleg a tudományos nemzetköziség előkészítői. Hegel ugyanis bölcséleti építményét annyira sokoldalúan és tárgyilagosan építette fel, hogy alatta minden meggyőződés és minden pártszempont egyformán megférhetett.

Francia követői ebben róla példát nem vettek. Taine irodalomtörténeti módszerének igazságáról annyira meg van győződve, hogy inkább a vizsgált jelenségeken változtat, semmint módszerét ejtené el. Gobineau fajteóriáját körömszakadtáig védi, és Brunetière az átmeneteket a műfajok fejlődésében akkor is megtalálja, mikor a valóságban azok egyáltalában nincsenek meg. A francia dialektika elfogultságra való hajlamát még a germán tárgyilagossággal való összeforradásában sem veszíti el.

Renan működésében a hegeli eszme a biblia kritikájából indul ki. Amint a bibliát olyannak tekintjük, amely a vallásos és szellemi élet fejlődésének hosszú periódusát zárja magába, annak egysége széthull, s végtelen távlatok felé nyílik meg az út, melynek torkolatánál idáig a kijelentéses, s nem történeti biblia mindent elzárva állt.

A pozitív teológia terén az úttörő nem Renan volt. Strauss-szal az élen a kereszténység evolúcióján egy egész német iskola dolgozott már. Renan nyomukba lépett, de nagy arányokban kidolgozott műveivel, képzeteinek teremtő erejével messze fölülmúlta őket. A németek a téglát hordták össze, a hatalmas épületet

azonban Renan építette. Straussék a szó szoros értelmében úttörők voltak, akik a fáradságos munkába minden termelőképességüket beléölték. Renan a tőlük megnyitott úton oly magaslatokra hágott, honnan egy egészen új világ csodálatos látomásai tárultak elébe.

A renani mű tehát hegeli magból nőtt, a német teológiai iskola öntözte, de a nagyszerű növény erőteljes lendületének, terebélyes lombozatának és pompázó virágainak magyarázatát Renan egyéniségében kell keresnünk.

3

Renan Tréguier-ben született, egy kis breton városban. Itt végezte iskoláit, itt serdült ifjúvá. Bámuló szeme a breton tengerpart jelenségeti szívta magába. A zord szépségét ködök fátyla alá rejtő partvidék szolgáltatta képzeletének azt az anyagot, amelyből egész életén át épített.

Egyik legszebb, legfinomabb szövésű művében, gyermekora és ifjúsága emlékeiben, Renan a lelkében tovább élő breton tengeri vidéket a legendás Is várossal szemlélteti, melyet a tenger hullámai már rég elnyeltek, de amelynek tornyait a viharzó tenger hullámörvényeiben a breton halász meglátja, s ha a tenger elcsitul, harangjainak zúgását hallja. Az elsüllyedt Is, az elhagyott breton világ, az új élet hullámai bármennyire is elöntötték, Renan lelkében tovább él, sőt önnön lelkévé válik. A végtelenbe ringó tenger szemét nagy távlatokhoz szoktatta, és részesévé tette az ős kelta léleknek, amelyben messzi, napfényes szárazföldek után örök honvágy él, és veszedelmek idején a tenger szörnyű, ellenséges magányában törhetetlen hit zendül fel.

Hiába szakadt el Bretagne-ból, ebből a nagy sziklakolostorból, melynek lábát örökös tenger mossa, hiába lépett ki a papi szemináriumból és szakított a dogmatikus gondolatvilággal, azért csak úgy látott, gondolkozott és álmodott, mint ahogyan a breton tengerpart megtanította. Öregkorában, világra szóló dicsőségének

idejében is megdobban a szíve, ha templomi kőkereszt előtt öreg asszonyokat lát imádkozni. Ilyenkor szeme előtt öntudatlanul is a mélységes hullámörvény tűnik fel, vitorlák szárnyának vergődését, árbocoknak csikorogó sikítását hallja, s érzi a megnyílt, a mindent elnyelő végtelenséget, amelybe a kelta halász imával ajkán zuhan be.

Renan hívő lélek volt, pozitív hitének elvesztése nagy lelki válságba sodorta. „Rettenetes hontalanságot éreztem — írja *Emlékezéseiben*. — A bajkáli halaknak, amint mondják, több ezer évre volt szükségük, amíg tengeri halakból édesvízi halakká lettek. Az én átalakulásomnak pár hét alatt kellett végbemennie. A katolicizmus bűvös gyűrűjével az életet oly teljesen átka-rolja, hogy nélküle minden unalmasnak és szomorúnak látszik. A világ olyan volt számomra, mint valami sivatag. Ha a kereszténység már többé nem volt igazság, minden más közömbösnek, üresnek, érdektelennek tűnt fel. Úgy éreztem magamat, mintha törpék hangyabolyába kerültem volna.”

Nagy lelki küzdelmében azonban megerősítette a dac, amelyet ellenfeleinek kicsinyessége, alantas mesterkedései keltettek fel. Nyilvánvalóan érezte lelki fölényét, s tudta, hogy míg azok minden erejüket vallástaktikai kérdésekre fordítják, addig ő a hit kérdését élő, lelkéhez nőtt problémának érzi. Tanulmányaiban teljesen elmerül, s első művében, amelyben egyénisége a maga teljességében bontakozik ki, az 1863-ban megjelent *Jézus életében*, legfőbb célja tulajdonképpen az, hogy a krisztusi eszmét tisztán, a maga ragyogó emelkedettségében bontakoztassa ki abból a hínárból, amelybe magyarázók, hamisítók és valláspolitikusok eltemették.

Renan egyéniségének legérdekesebb lélektani oldala éppen az, hogy elvesztett hite és vallásos meggyőződése helyébe miként épít új hitet és meggyőződést, anélkül hogy akarná, csupán vele született képzelete hajlamának és irányításának engedve. Az ő életének is megvan az eltemetett Is városa, s ez a katolicizmus. Ugyanazzal a termékeny, egzaltált képzelettel látja tornyait a hullámból kiemelkedni és harangjait a vizek alatt csengeni, mint testvére, a breton halász. És életé-

nek nagy műve az volt, hogy ezt a várost kiemelte a hullámok alól. Tudományos kutatások ösztökélték képzeletét, és az izmos szárnyakat rá a breton költői képzeleti forrasztotta. Ezért tudományos szempontból minden renani művel szemben fel lehet vetni a kérdést: ez is nem csupán képzelet műve, mint a másik, amelynek fő hibáját maga Renan a valóságtól való eltérésben látta?...

Lehetséges, de szép azokon az utakon járni, amerre Renan képzelete vezet. És nemcsak a képek elragadóak, hanem a légkör is, amelyben felcsillognak. Ez a légkör, a renani filozófia, éppen olyan, mint a tenger világa, ahol csak az árnyalatok érvényesülnek, de mindig új és számtalan változatban. Csupán egyvalami állandó benne, ami köré kristálytiszta jegecesedik ki a nagyszerű egész, s ez a renani hit, a renani meggyőződés, hogy minden emberi önzés, minden emberi tülekedés, bármilyen véres legyen is az útja, a tiszta eszménység világába törekszik.